

УДК 911.37 (09) (477.53)

Кушнір Л.М., Шевчук С.М.

Історико-географічні особливості заселення території Полтавщини

Стаття присвячена історико-географічним особливостям заселення території Полтавщини від найдавніших часів до кінця ХХ століття. Матеріал дослідження розкриває основні напрямки формування потоків народонаселення та розвиток поселенської мережі в регіоні. В часовому та територіальному аспекті розглянуто зміни геодемографічної ситуації, а також особливості міграційних потоків. **Ключові слова:** Полтавщина, народонаселення, поселенська мережа, територіальна організація населення, динаміка народонаселення, міграційні потоки.

Кушнір Л.М., Шевчук С.М. Историко-географические особенности заселения территории Полтавщины. Статья посвящена историко-географическим особенностям заселения территории Полтавщины с древнего времени до конца ХХ века. Материал исследования раскрывает основные направления формирования потоков народонаселения и развитие поселенческой структуры в регионе. Во временном и территориальном аспекте рассмотрено изменение геодемографической ситуации, а также особенности миграционных потоков. **Ключевые слова:** Полтавщина,

народонаселение, поселенческая структура, территориальная организация населения, динамика народонаселения, миграционные потоки.

Kushnir L.M., Shevchuk S.M. Istoriko-geografichi features of settling of territory of Poltava region.

The article is devoted the istoriko-geografichi features of settling of territory of Poltavschini from the oldest times to the end of XX age. Research material exposes basic directions of forming of streams of population and development of settler network in a region. The changes of and also features of migratory streams, are considered in a sentinel and territorial aspect. **Key words:** Poltava region, population, settler network, territorial organization of population, loud speaker of population, migratory streams.

Постановка проблеми. Географічні особливості розвитку населення регіонів України та його територіальна організація в умовах сучасних ринкових перетворень розвиваються в досить складній ситуації загальнодержавної демографічної та економічної кризи. Тому комплексне вивчення проблем, що пов'язані з особливостями розвитку населення регіонів України є досить актуальним, оскільки лише при врахуванні регіональних аспектів історії заселення регіону, формування його традиційної поселенської мережі, розвитку регіональної етнічної ситуації, геодемографічної динаміки можна запропонувати конкретні пропозиції щодо відновлення традиційних форм розселення населення та поліпшення демографічної ситуації в регіоні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження склали основні положення суспільної географії про територіальну організацію народонаселення та вітчизняної історичної географії населення і розселення, викладених у працях В. Джамана, М. Дністрянського, А. Доценка, Ф. Заставного, В. Круля, Я. Олійника, М. Пістуна, А. Степаненка, О. Шабля та інших. Окремі елементи історико-географічних студій Полтавщини представлені у працях Л. Булави [1]; Б. Года, В. Жук, О. Єрмака [7]; Л. Кушнір [2], М. Логвина, О. Федія, С. Шевчука та інших, однак вони стосуються переважно окремих етапів заселення, формування системи розселення регіону чи проблеми впливу природних умов краю на розвиток населення.

Потреба комплексного ретроспективного географічного аналізу заселення території Полтавщини зумовила необхідність даного дослідження з метою пізнання сучасних суспільно-географічних особливостей функціонування народонаселення Полтавського регіону. Дане дослідження є продовженням серії друкованих авторами статей присвячених комплексному суспільно-географічному дослідженню Полтавської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заселення Полтавщини почалося в середньому палеоліті (150-35 тис. р. тому), скоріш за все міграції відбувалися з Південної та Центральної Європи. В епоху пізнього палеоліту (35-9 тис. р. до н.е.) відбувається формування людини сучасного типу. На Полтавщині відомо близько двох десятків поселень пізньопалеолітичної епохи, найбільш відомою серед яких є Гінцівська стоянка на річці Удай. У мезоліті (VIII-VI тис. до н.е.) відбувалося збільшення чисельності та густоти населення, в першу чергу за рахунок його переважної осілості. Поселення раннього мезоліту на території Полтавщини представлені у вигляді стоянок та приурочені до зимівниківівської культури, які розташовувалися переважно по берегах річок. Протягом другої половини VII тис. до н.е. відбувається формування мезолітичної культури, в результаті контакту місцевого населення та племен кукрецької культури, що переселялися з південних степів. Поселення цього часу виявлені у долинах Дніпра, Ворскли, Псла та Орлі. Під час неоліту (V-IV тис. до н.е.) в результаті

швидкого розвитку продуктивних сил відбувається зростання чисельності населення, територія Полтавщини була заселена представниками дніпроводонецьких неолітичних племен. Наступним етапом у заселенні території Полтавщини стало розселення на її просторах племен ямково-гребінцевої кераміки. У IV тис. до н.е. на територію Поворскля з півдня почали переселятися племена сурської неолітичної культури, в результаті чого відбулася їх асиміляція з місцевим населенням. Пізній неоліт на території Полтавщини представлений поселеннями культури ямково-гребінцевої кераміки, найбільше яких було в долинах Ворскли, Орелі, Дніпра та Хоролу. На початку мідного віку в південній частині регіону проживали племена середньостогівської культури, а північно-західні простори регіону скоріше за все були заселені представниками пізньотрипільської культури. На початку ранньої бронзи (XXIV-XIX ст. до н.е.) північну і центральну частину Полтавщини заселили племена ямної культури. У XIX ст. до н.е. південь краю був заселений індоарійськими племенами катакомбної культури [7]. Протягом II тис. до н.е. північно-західна частина Полтавщини потрапляє під сферу впливу слов'яно-балтських індоєвропейських племен. Поселення середньої бронзи представлені культурою багатоваликової кераміки, частина населення якої згодом мігрувала на південь, а інша взяла участь у формуванні нової культурно-історичної спільності регіону – зрубної культури. У період XVI-X ст. до н.е. відбувається наступна хвиля зростання чисельності населення та збільшення кількості постійних поселень. У цей період на території Полтавщини відбувалися міграційні процеси, в різний час проживало населення зрубної, сабатинівської, білозерської, бондарихинської археологічних культур. Таким чином за первісної доби Полтавщина була повністю освоєна людиною, а її територія була ареною великих міграційних процесів.

В епоху раннього заліза (VIII-IV ст. до н.е.) на території Полтавщини проживали фіно-угорські племена пізньобондарихинської, іранської пізньозрубної та праслов'янської чорноліської культури. З другої половини VII ст. до н.е. поширюється вплив кочових скіфів, за яких Полтавщину заселяли в основному осілі племена хліборобів та скотарів. Населення північної та центральної Полтавщини споруджувало укріплені поселення, найбільшим серед яких було Більське городище, чисельність жителів якого у період V ст. до н.е. коливалася від 12 до 30 тис. осіб [7]. Із занепадом скіфської культури, відбувається поступове скорочення чисельності населення полтавського регіону. На початку нашої ери територія Полтавщини входила до земель розселення стародавніх слов'янських племен.

В I-III ст. з північної Європи на територію середнього Подніпров'я та Полтавщини переселяються германські племена готів, які витіснили аланське населення. Протягом певного часу край населяли різноетнічні племена черняхівської культури. Наприкінці IV ст. Полтавщина входить до арени міграційних процесів, що відбувалися під впливом вторгнення у 375 р. монголоїдних кочових племен гунів, які отримали назву Великого переселення народів.

На період V-VII ст. припадає утвердження слов'янських племен. Основними місцями розселення слов'ян по території Полтавщини були долини річок – Сули, Псла, Ворскли та їх приток. На розселення слов'ян по території Полтавщини впливали подальші міграційні та суспільно-політичні процеси, які відбувалися у Східній Європі, та призвели до спільного проживання на території краю кочових племен та осілих слов'ян. Племінні союзи слов'ян – сіверяни освоїли долини річок Полтавщини, а північно-західну територію сучасної

Полтавщини заселяли поляни.

На основі укріплених поселень, що існували тут раніше, уже в киево-руський час була створена система укріплень від нападів кочівників. Особливе значення мало формування укріплених поселень на Пслі та Ворсклі. З метою захисту від печенігів, за ініціативою князя Святослава, було організовано спорудження валів, з якими пов'язане виникнення нових поселень на Полтавщині. У другій половині XI ст. під впливом половецької орди у поселеннях на Ворсклі та Пслі значно зменшується чисельність населення. Вже наприкінці цього століття були зруйновані й поселення на Сулі. Відновилася мережа поселень лише на початку XII ст. Після перемоги над половцями у 1184 р. на Пслі та Ворсклі виникає ряд городищ і поселень, які розміщувалися вздовж високих правих берегів, а між ними існували неукріплені селища. Одним з найбільших поселень Переяславського князівства XII ст. стало городище Лтава на Ворсклі. У межах краю також існував великий міський центр – місто Воїнь у гирлі Сули. На початку XIII ст. слов'яно-руське населення просувається у долину Орлі. Завершенню процесу остаточного заселення давньоруським населенням території усієї Полтавщини перешкодила монголо-татарська навала, в результаті якої понад 120 років край залежав від монголо-татарської Золотої Орди.

У XIV ст. серед найбільших поселень регіону були Сніпород, Горошин, Ромен, Городище, Нічан, Омельник та інші. Після битви на Ворсклі 1399 р. майже всі населені пункти на території Полтавщини були знищені. Заселення краю почалося за рахунок будівництва нових укріплень (Глинське, Сніпород, Говтвянське, Прилук, Кременчук). В результаті спустошливих набігів кримських татар населення Полтавщини було практично знищене, територія регіону знелюднюється та опиняється на межі з т.з. «Диким полем», куди відбувалися сезонні міграції населення з правого берега Дніпра, пов'язані з господарською діяльністю.

З кінця XV ст. в наслідок збільшення чисельності населення на Правобережжі поступово відбувається заселення Полтавщини. З'явилися нові поселення – Кишенька, Переволочна, Келеберда, а також відновлювалися старі поселення. На території краю розселяються нащадки місцевого населення, а також переселенці з Київщини, Брацлавщини та Поділля. Переважаючим типом розселення населення українців литовсько-польської доби на Полтавщині стає село. Середня кількість мешканців сільського поселення складала від 60 до 120 осіб. Ще швидшими темпами заселення Полтавщини відбувалося в першій половині XVII ст. В цей час в її межах нараховувалося близько 300 населених пунктів, з яких 48 були укріпленими [5]. Найбільшу густоту населення мали північні та північно-західні регіони Полтавщини, зокрема долина Сули. Лубенська держава І.Вишневецького станом на 1647 р. мала чисельність населення близько 140 тис. осіб. Демографічні процеси на Полтавщині протягом XVII-XVIII ст. характеризувалися традиційним типом відтворення населення (високий рівень народжуваності та високий рівень смертності). Порівняно з іншими регіонами Гетьманщини Полтавщина була густозаселеною, але розміщувалося населення вкрай нерівномірно. Традиційно найбільша густота населення спостерігалася в північних регіонах Полтавщини та долинах річок. Чисельність населення Полтавщини на початку XVIII ст. складала близько 600 тис. осіб. На цей час припадає й завершення процесу формування етнічного складу населення регіону, яке майже виключно було українським.

На час утворення Полтавської губернії у 1802 р. в ній проживало 1,343

млн. жителів. Станом на 1860 р. чисельність населення губернії складала 1,863 млн. осіб, проте після відміни кріпосного права та реформи на селі, кількість населення Полтавщини зростає швидкими темпами. Наприклад, тільки у Полтавському повіті чисельність населення за тридцять років (1866-1897 рр.) зросла на 68 %. За даними обліку населення у 1897 р. у Полтавській губернії проживало 2,778 млн. осіб, у тому числі міського населення – 274 тис осіб [8].

Друга половина XIX – початок XX ст. позначилися масовими міграціями населення. До 1897 р. з губернії виселилось понад 443 тис., або 16 % усього населення. Найбільше вихідців з Полтавщини було на Кубані – 77 тис., Катеринославщині – 47 тис., Ставропольщині – 35 тис., Таврії – 33 тис., Томській губернії – 37 тис. осіб. Лише з 1897 по 1914 рр. з Полтавської губернії переселилось за Урал понад 360 тис. чол., що становило 22 % всіх переселенців з України. Міграції населення на початку XX ст. були зумовлені не лише переселенням сімей у зв'язку з отриманням нових земельних ділянок, але й переїздом робочої сили до міських поселень, економічна діяльність яких активізувалася. За період з 1906 по 1911 рр. в середньому за рік з Полтавщини переселялося понад 5 тис. сімей, або понад 38 тис. осіб. Основними районами міграцій були Турганський і Томський регіони Росії, а також українські землі в межах Таврії, Херсонщини, Катеринославщини, Курщини та Кубані, а за кількістю переселенців Полтавщина займала перше місце серед губерній Європейської Росії. У період здійснення століпінської аграрної реформи (1907 – 1913 рр.) унаслідок виділення окремих земельних наділів, у структурі розселення населення Полтавщини збільшилась кількість хуторів, які зміцнилися економічно та розвивалися як самостійні господарські одиниці.

На початок 1917 р. в Полтавській губернії проживало 3,75 млн. осіб. Протягом 1920-х рр. у зв'язку з рядом адміністративних реформ та відсутності об'єктивних статистичних даних, говорити про населення Полтавщини досить складно. Однозначно, чисельність населення краю значно скоротилася під час голоду 1921 р., а також в результаті геноциду 1932-1933 рр. У 1939 р. чисельність населення області складала 1,89 млн. осіб [9], з яких частка міського населення Полтавської області становила 19 %, а в 1959 р. із 1,62 млн. лише 30% [4]. Проте, станом на 1942 р. Полтава була єдиним обласним центром в межах України де переважали (72 %) українці.

Протягом першої половини XX століття – і до 1970-х рр. територія Полтавської області належала до густозаселених регіонів УРСР. Станом на 1959 рік в ній проживало 1,630 млн. жителів, тобто густота населення складала майже 57 осіб на 1 кв. км [3]. До цього часу зберігалось нерівномірне розселення населення краю. Найбільш заселеними були центральні та північно-західні райони області, де густота населення була більша за середню по області. Рідко заселеними були південно-західні та придніпровські райони, в яких густота населення складала до 42 осіб на 1 кв. км. Отже, густота населення Полтавщини у 1950-70-х рр. зростала з півдня і заходу на північ і північний схід.

В силу історичних умов та природних особливостей Полтавщини у регіоні сформувався неоднорідний тип поселень. Характерною рисою розселення населення залишалася велика кількість традиційних форм – хуторів. Незважаючи на те, що за роки радянської влади та політики щодо українського села їх кількість значно скоротилася, проте ще й протягом другої половини XX ст. вони становили значну частину населених пунктів області. У найстаріших центрах

поселень, у північно-західних і центральних районах, переважали великі села, які виникли ще в XVI-XVII ст. Зосереджені вони переважно в долинах річок. Оскільки заселення регіону відбувалося з півночі на південь, то села розміщені у південній степовій частині виникли значно пізніше і відрізняються своїм плануванням. Характерними рисами структури населення Полтавщини у другій половині XX ст. була також загальнодержавна програма освоєння цілинних земель, програма соціально-економічного розвитку села та будівництво Кременчуцького водосховища, з якими пов'язані міграції населення регіону. У зв'язку з укрупненням сільських поселень і переселенням до них хутірських садиб на Полтавщині було штучно виділено категорію т. з. «неперспективних» малих сільських поселень. Але як показали наслідки «неперспективною» виявилася невдала регіональна політика щодо формування системи розселення Полтавщини, адже надавалася перевага економічному та соціальному розвитку поселень при створенні великих тваринницьких комплексів при недостатній увазі до вже існуючих сіл. Це призвело до зменшення кількості хутірських та мало-сільських поселень. Водночас у 1979-89-х рр. відбулося механічне зростання чисельності сільського населення в приміських зонах, переселення населення з т. з. «неперспективних» поселень. На початок 1991 р. в Полтавській області мешкало 1,756 млн. осіб. Починаючи з кінця 1980-х рр. природний приріст населення Полтавщини стає від'ємним [6]. Демографічні процеси на Полтавщині початку 1990-х рр. характеризувалися зменшенням чисельності сільського населення (в середньому на 1% за рік), збільшенням частки людей похилого віку (13,9% від загальної чисельності у 1989 р.). На початок 1990-х рр. Полтавська область мала помірну густоту населення (60,9 чол. на 1 кв. км.), займаючи за цим показником 16 місце серед областей України. Найбільшу густоту населення мав Полтавський район (56), а найменшу – Глобинський та Чорнухинський (27 чол. на 1 кв. км.). Однією з проблем географії населення та розселення Полтавщини 1990-х рр. стало зникнення цілого ряду сільських населених пунктів, які були традиційними формами розселення населення краю. Станом на 1991 р. в Полтавській області було зареєстровано 1910 населених пунктів. В цілому ж демографічні процеси, що відбувалися на Полтавщині протягом 1990-х рр. були характерними для більшості регіонів України.

Висновок. Територія Полтавщини належить до тих територій, які були заселені ще з давніх часів, про що свідчить стоянка людини раннього кам'яного віку поблизу села Гінці Лубенського району. В силу історичних та природно-географічних умов розміщення населення по території області нерівномірне. Заселення території області йшло з півночі на південь, тому Пирятинський, Лохвицький, Гребінківський та Гадяцький райони більш густо заселені. З іншого боку, південні і південно-західні райони (Машівський, Оржицький, Глобинський, Семенівський) мають меншу густоту населення. Помірна людність області визначає оптимальні співвідношення між населенням і територією, наявними природними ресурсами та господарством.

1. Булава Л.М. Географія своєї області. Полтавщина. – Полтава: Оріяна, 2004.
2. Кушнір Л.М. Питання комплексного розвитку господарства Полтавської області. Автореферат дис.....канд. географ. наук. — К.: ЦМО, 1998.
3. Лапоногов О.М., Качанов О.Д. Полтавська область. К.: Радянська школа, 1959.
4. Николаев В., Самбкин М., Стопневич Б. Материали по районированию Полтавщины. – Полтава, 1923.

5. Павловский И.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии. – Полтава, 1905.
6. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. Вид. 2-е, допов. і перероб. / За ред. К.О.Маца. – Полтава: Полтавський літератор, 1998.
7. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005.
8. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах. Вып. 1. – Полтава, 1900.
9. Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Том 1. Вып. 2. Население Полтавской губернии. – Харьков, 1922.